

WALTER WOLF

Az isteni kijelentés jelei a történelmi események?

Artur Rich és Vályi Nagy Ervin a történetteológiai értelmezési modellekről¹

Igen tisztelt Rektor Úr, kedves Testvéreim!

A 2010. május 18-án kelt levelében igen tisztelt Fazakas professzor úr arra kért, hogy a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen egy „emlékező előadást” tartsak a „20 évvel a rendszerváltás után” témájú szimpóziumon. Egy nagy hagyományú protestáns akadémia ilyen kérésének szívesen tesztek eleget – emlékezve egy a kommunizmus időszakában élő egyházra.

Rektor úr meghívólevelében² „a magyar és az erdélyi egyházakkal való kritikus szolidaritásomról” tesz említést, melyet 1971-től a Svájci Evangéliumi Sajtószolgálat szerkesztőjeként gyakoroltam. Emellett utal a nemrégiben megjelent monográfiámra, melyet a református teológusról és etikusról, Arthur Richről (1910–1992) írtam.³ A következőkben erre a két témára koncentrálok. Megkísérlem a kapcsolópontok felmutatását két, magyar és svájci teológus között.

Arthur Richhel kezdem: A dogmatikus és etikus munkássága már korán foglalkoztatott, pontosabban attól az időtől kezdve, amikor őt 1948 és 1951 között a schaffhauszeni gimnázium ihletett tanáraként megismertem. Hogy később monográfiát írtam róla, abban, tudtán kívül, Thomas Wipf, a Svájci Evangéliumi Egyházak Szövetségének elnöke is „bűnös”. Közvetve biztatott fel erre egy beszélgetésben, melyben a Neue Züricher Zeitung interjúvolta meg őt. Wipf ebben a keresztyén hitről, mint az etikus cselekedetek forrásáról beszélt, s hozzátette, ebben „a nagy szociáletikus Arthur Rich tanítványának vallja magát.”⁴ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg nem sokkal később Sylvia Pfeiffer, ugyanazon egyházszövetség alelnöke és Schaffhauseni Egyháztestünk elnöke is, aki azt mondta, szociáldemokrata parlamenti képviselőként jó néhány olyan tapasztalatot hasznosítani tudott, melyeket „a szociáletikus Arthur Rich tanársegédeként szerzett”⁵.

Már az 1947-es évben Arthur Rich világosan állást foglal azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miként viszonyuljon a keresztyén ember a szovjet típusú kommu-

1 Előadás a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen, 2010. november 4-én.

2 FAZAKAS SÁNDOR (Debrecen) Walter Wolfnak (Schaffhausen), 2010.5.18.

3 WOLF: Für eine sozial verantwortbare Marktwirtschaft, következőkben idézve, mint: WOLF, Rich.

4 Tages-Anzeiger, 2005.1.24., 7.

5 Schaffhauser Nachrichten, 2006.2.20., „Aki újat akar kezdeni, fel kell adja a régijt” (Silvia Pfeiffer).

nizmushoz. Svájc Vallási-szociális Szövetségében, melynek ő is vezető tagja volt, heves viták bontakoztak ki e kérdés felett. Egy szélsőséges baloldali szárny az oroszországi „szocializmus megvalósítási kísérletet” „Isten országa felé való haladásnak” látta. Ebben az esetben a Szovjetunió forradalmi változásai történet-teológiai, illetőleg történetfilozófiai⁶ szempontból hittételekké váltak. Ennek Rich ellentmondott. Rámutatott arra a párhuzamra, amikor is egy ismert német vallási-szocialista teológus⁷ Hitler hatalomra kerülése idején a nemzetiszocializmusban „Istennek a történelemben lépését” vélte felfedezni. Wunsch, akárcsak 14 évvel később a vallásos szocialisták balszárnya, a világtörténelem profán eseményeit Isten üdvselekedeteként értelmezte. Rich számára azonban világos volt, az Isten országába vetett hit nem helyezhető egy sorba egy ilyen történetteológiával, mely ráadásul még egy politikai ideológia szolgálatába is szegődött. „Az élő Isten, aki a keresztt és a feltámadás, és nem valamiféle erőszakos diktatúrák által halad előre a történelemben, semmiképpen sem összeegyeztethető valamiféle vallással beszegett történetmetafizikával.”⁸ A vita, melyben Rich és más teológusok is részt vettek, végül a svájci vallásos-szociális mozgalmon belüli szakadáshoz vezetett.

S most a második súlypont: Magyarország a kommunizmus idején. Magyarországra 1972-ben Andreas Hess teológiai hallgató hívta fel a figyelmemet, amikor egy kollégája kísératében felkeresett az Evangéliumi Sajtószolgálat irodájában. Hess beszámolt a magyarországi református egyház életéről, amint azt a Bázeli Teológiai Könyvségély projektje vezetőjeként megismerte. Tegyük hozzá, Magyarországra már az 1956-os forradalom idején felfigyeltem, s egy akkori újságcikkemben a nyugati hatalmak tétlenségét kárhóztattam a magyar szabadságharc ügyének összefüggésében⁹. Aztán 1972 májusában egy felekezeti ismereti értekezleten, Balatonfüreden megismertem Tisler Géza kopácsi lelkészt. Feleségemmel együtt azóta hosszú évek jó barátság fűz össze vele és családjával. Ezt az első ismeretséget rövidesen újabbak követték Magyarországon és Erdélyben.

A szolgáló, vagy a kiszolgáló egyház teológiája?

Megkísérlem egyetlen ponton át megragadni a magyar–svájci kapcsolatot. Arról a kérdéstről van szó, miként viszonyuljon a keresztyén a kommunizmus kelet-európai diadalmenetéhez. A párhuzamok meglepőek: hasonló érvelési móddal találkozunk az 1956 utáni magyar egyházvezetésnél, mint 1947-ben a vallásos szocialisták balszárnya esetében. Itt is (nehéz időkből!) egy konformista történetteológia dicséretével van dolgunk. 1956 után mindez egy, az egyházvezetés által kidolgozott

6 A „történetteológia”, „történetfilozófia” és „történetmetafizikai” fogalmakat jelen előadásban szinonimákként használok.

7 Georg Wunschról van szó, aki egy „Evangéliumi gazdaságetika” (1927) szerzője és aki Hitler 1933-as uralomra kerülése után a nemzeti-szocializmusban az Isten országa történelmének mozaikdarabját vélte felfedezni. Vö.: WALTHER: *Theologie und Gesellschaft*, 63., 66. k.

8 V.ö. WOLF: Rich, 40–42.

9 *Evangélicische Woche*, 1956.12.21., „Weinet über euch und eure Kinder!”

szolgáló (helyesebben kiszolgáló) teológia¹⁰ keretei között történt. A történetteológia előfeltételezés a következő: „Istent történetileg be lehet azonosítani”. Az előrehaladó történelem dialektikus törvényszerűségeit a múltban és a jelenben is újat előhozó Istennel azonosították. Ez megfelelt mondjuk a marxista történelemszemléletnek. Legalábbis ilyen módon írta le egy magyar református ellenálló teológus az egyházvezetés teológiai értelmezési mintáit¹¹. Ezt az értelmezési mintát kritikusan a következőképpen foglalta össze: „Isten üdvöntése kétség nélkül a jelenlegi történelmi ittléttel azonosítható – magyarul: a szocializmus építésének jelenlegi szakaszával. Ez a kétséges elv vezette azt a református püspököt, aki az 1980-as években a magyar egyház útját a következőképpen vázolta: „Ma az evangélium belső törvényszerűségeinek engedelmességgel a polgári kapitalista társadalomból a szocializmus felé haladunk.”¹² Itt az evangéliumot elnyeli a világiasság.¹³

Amiként Arthur Rich Svájcban, úgy Magyarországon is voltak ennek a történet-metafizikának ellentmondó teológusok és laikusok. A bátor férfiak és nők jelképéként egy nevet¹⁴ emelek ki, az iménti ellentmondó teológust, Vályi Nagy Ervint (1924–1993), előbb gyülekezeti lelkész, kutató professzor, majd a Budapesti Teológiai Akadémia rendszeres teológiai professzorát. Azokra az írásaira támaszkodom, melyeket a lánya, Vályi Nagy Ágnes „Történelemtapasztalat és az Isten keresése” címmel adott ki¹⁵. Édesapja felfogása szerint a hivatalos egyház egy „nagyon is kérdéses emberi-történelmi képződményt... Isten feltétlen döntéseként hirdetett.”¹⁶ Ennek mondott ellent Vályi Nagy azzal, hogy „egyetlen történelmet sem lehet az Isten akarataival egyenrangúnak kikiáltani.”¹⁷ „Isten logosza nem a történelmi folyamatokban, hanem Krisztusban lakozik.”¹⁸ Az is érthetetlen, hogy miként merészelt valaki húsz évvel a nemzetiszocialista Német Keresztyének „tévedései és tévutai után” a történelmet teológiailag értelmezni.¹⁹ Krisztus egyházának küldetése nem a történelmi szükségszerűségekről való beszéd.²⁰ Pontosan az ellenkező igaz: a

10 A „szolgáló egyház” egy vonatkozására koncentrálok csupán, tudniillik történetteológiai értelmezési mintájára.

11 VÁLYI-NAGY: Gott oder Geschichte? (1955) 25. k.; – Amit a szerző 1955-ben az egyházvezetéséről ír, az 1956 utáni időszakra is érvényes, hiszen hasonló megnyilatkozások akadtak az 1963–1993 közötti időszakban is; vö. VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 15. (1993), 37. (1963), 84. (1969), 120. (1990), 141. (1989).

12 KOCSIS: Theologisches Denken in unserer Kirche, idézve: BALOG – SAUTER: Mitarbeiter des Zeitgeistes?, 187. – Lásd a Bogárdi-Szabó István által idézett és kommentált 1985-ben keletkezett magyar református istentiszteleti rendet. Ez a szocializmus építésében való részvételt az Isten országának dicsőségével kauzális összefüggésbe hozza; BOGÁRDI-SZABÓ: Ja und Nein zur Geschichte, 191.

13 Vö. VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 76.

14 Nem elfeledkezve el Török Istvánról (1904–1996), A Debreceni Református Teológia Akadémia (kényszer)nyugdíjazott etika-dogmatika professzoráról. „Török azon kevesek közé tartozott, akik a szocializmusban élő egyház alapvető problémáival és a szocializmus-barát teológiával az érdemi, teológiai vita lehetőségét keresték”. BALOG – SAUTER: Mitarbeiter des Zeitgeistes?, 201.

15 Lásd II. jegyzet – Ellentétben Arthur Richel, akivel személyesen találkozhattam, Vályi Nagy Ervint csak írásai alapján ismerem. Az 1970-es években egy svájci ökumené iránt elkötelezett teológus, Lukas Vischer hívta fel figyelmet az ő jelentőségére.

16 VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 26

17 Uo. 79.

18 Uo. 15.

19 Uo. 15., 28.

20 Uo. 32.

páli államértelmezéshez hozzátartozik ideiglenességének felismerése²¹, s ez a történelem menetét relativizálja. Következtetés: óvakodni kell tehát egy „kijelentő teológiától”, mely a társadalmi erőviszonyok [...] legitimálását ígéri.”²² Másképpen fogalmazva: óvakodni kell a „szolgáló egyház” teológiájától, mely a kommunista erőviszonyokat szolgálja, s az „église servante” és az „église servile” közötti különbségeket összemossa.

Történelem mint kijelentésforrás?

Itt éleződik ki a kérdés arra, amit referátumom címéül választottam: „A történelmi események az isteni kijelentés jegyei?” Arthur Rich és Vályi Nagy Ervin erre a kérdésre egységesen nemmel felelt. Vályi Nagy a maga nemjét az 1934-es Barmeni Hitvalló Nyilatkozat első tézisével igazolta.²³ Ez a hitvallás a Német Keresztyének felfogása ellenében a német egyházi harcban az ellenfelet testesítette meg, miközben amazok történetteológiájukkal és politikai opportünizmusukkal Hitler államát kiszolgálták. A Barmeni Hitvalló Nyilatkozat leszögezi: „Jézus Krisztus, ahogy nekünk róla a Szentírás bizonytságot tesz, Istennek egyetlen Igéje [...] Elvetjük azt a hamis tanítást, hogy az egyháznak, igehirdetése forrásaként, Istennek ezen az egy Igéjén kívül még más [én hozzáteszem: történelmi] eseményeket és hatalmasságokat, alakulatokat és igazságokat is Isten kijelentésének lehetne és kellene ismernie.”²⁴ Ez a teológiai tétel mai s – 20 évvel a rendszerváltás után (amint a szimpózium címe is jelzi) – jelentőséggel bír azok számára, akik Krisztust kívánják követni.

Egy ponton azonban különbözött egymástól Vályi Nagy és Rich, éspedig a környezetben, amelyben a két teológus tevékenykedett. A különbség abban áll, hogy Vályi Nagy „a történelem megistenítésére irányuló erőteljes csapásai” okán Magyarországon szenvedett, míg Rich Nyugaton „messzemenően bántatlanul beszélhetett és írhatott”²⁵. Rich elemzése az antikommunista nyugati főáramlatnak éppen kapóra jött, jóllehet ő nem kívánt egyszerűen ezzel az árral úszni, mert keresztyén ethoszával nem a társadalom tükre, hanem a föld sója akart lenni. Vályi Nagy érvelése azonban őt teológiai remeteségre ítélte hazájában. Amennyiben nem tévedek, csak a hivatalos egyház és társadalom peremén mozoghatott.²⁶ Azonban, amint a bevezetőmben említettem is, a helyzet az egyházkormányzat számára sem volt egyszerű. Ezt szem előtt tartva igyekeztem egy kérdéses történelemszemléletet problematizálni, de senkit el nem ítélni. Természetesen nem hallgatható el: abban

21 Uo. 34.

22 Vö. uo., 120. – Vályi-Nagy Ervinnek a történetteológiai értelmezési modellet elutasító álláspontjához kommentárokat kínálnak: OTT: Gedanken zu Ervin Vályi Nagys Predigtweise, 171–173; BALOG: Probleme der Geschichtsauffassung in der Reformierten Kirche Ungarns nach 1945, 198; RITSCHL: Gott als Kritiker der Geschichte, 207–209.

23 VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 29.

24 idézve: HOFER: Der Nationalsozialismus, 142.

25 VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 207.

26 Vö. uo. 125.

az időben Magyarországon sok keresztyén szenvedett a diktatórikus egyházvezetés alatt, amely Török István szerint „különös ellentmondásban” állt²⁷ az igazi „szolgáló egyház” eszményével.

Kritikai távolság és kritikus elfogadás

Korábbi kijelentésem, hogy Rich elemzése az antikommunista főáram számára éppen jól jött, némi pontosításra szorul. Annak ellenére, hogy a nyugati társadalom politikai és gazdasági viszonyait igenelte, Rich nem mondott le saját hazájában a rendszer kritikájáról sem. Önmagát a demokratikus állam és a liberális piacgazdaság szabad partnerének tekintve síkra szállt az állam és annak gazdasága jobb rendjének kialakítása mellett. Gazdasági tekintetben például arra mutatott rá, hogy a svájci ipari munkások világában „kettős igazságtalanság uralkodik: egyfelől a munkásság a tulajdonlásból és a haszonból is kizárt, míg másfelől a vállalkozásban semmi felől nem dönt, hanem róla döntenek.” Ebből az elemzésből Rich nem arra következtetett, hogy rendszert kell megdönteni, hanem felhívott „a munkásság termelési folyamatbeli helyzetének” javítására például a munkás döntéshozói jog kialakításával az üzemben vagy a vállalkozásban.²⁸ Ebben az árnyalt megközelítésben Rich Vályi-Nagynak igazat ad. Mindketten egy járható középutat kerestek a „[makacs] elutasítás” és „létezők lelkiismeretlen igényése”, a „radikális megkérdőjelezés” és a „konformista igazolás” között.²⁹ Rich erre nézve kidolgozta a „kritikus távolságtartás” és „kritikus elfogadás”³⁰ alternatív ismérveit³¹. A „távolság” és az „elfogadás” egyebek mellett ott jutnak érvényre, ahol a „kritikus szolidaritást gyakorolják”.

Rich a piacgazdaság tekintetében is a feltétlen igen és az abszolút nem közötti középutat választotta. Ilyenformán tett különbséget egy kapitalista-pénzéhes és egy szociális, ökológiailag fenntartható piacgazdaság között. A kapitalista változatot elvetette, helyette egy szociális, ökológiailag és humanistán értelmezett piacgazdaság maximáin dolgozott³². Rich gazdaságetikai elképzelésének személyi és strukturális eleme is van. A személyes elem minden egyes ember személyes felelősségét hangsúlyozza egy igazságos szociális cselekedet iránt. Strukturálisan azokról az intézményekről és államalkotó keretfeltételekről van szó, melyek a helyes gazdasági vonzást megadják. Egyfelől egy erős, teljesítőképes, de demokratikusan korlátozott államra van szükségünk, mely rendező szerepét gyakorolja. Másfelől egy erős, teljesítőképes és szociálisan korlátozott gazdaságra van szükség, mely az emberek

27 Török: Die Theologie des Dienstes und der schmale Weg, 1980, idézet Balog Zoltán után: BALOG – SAUTER: Mitarbeiter des Zeitgeistes?, 221.

28 SEIFERT: Arthur Richs Einsatz für ein sozialetisches Gewissen der Kirchen, 222. Vö.: WOLF: Rich, 67–75., 95–105.

29 VÁLYI-NAGY: Geschichtserfahrung, 76., 74.

30 A „kritikus elfogadás” fogalmát én használom. Rich „relatív elfogadásról” beszél, de ugyanarra gondol, vö. RICH: Wirtschaftsethik, Bd. I, 181–184.

31 WOLF: Rich, 136. k.

32 Vö. RICH: Wirtschaftsethik, Bd. II, 338–344.

jólétéhez szükséges eszközöket és javakat biztosítani tudja.³³ Hogy mindez meg történjék, erre ma is újra törekednünk kell. Itt van szükség a magyarországi és svájci keresztyének „kritikusan szolidáris” magatartására.

(ford. Ferencz Árpád)

Irodalom

- „Weinet über euch und eure Kinder!“ in: Evangelische Woche, 21.12.1956,
- „Wer Neues machen will, muss Altes abgeben“ (Silvia Pfeiffer) in: Schaffhauser Nachrichten, 20.2.2006, [<http://www2.shn.ch/index.php?page=archivdetail&rub=news&detail=168744>]
- BALOG, ZOLTÁN – SAUTER, GERHARD: *Mitarbeiter des Zeitgeistes?*, Frankfurt a.M., Lang, 1997.
- BALOG, ZOLTÁN: Probleme der Geschichtsauffassung in der Reformierten Kirche Ungarns nach 1945, in: Vályi-Nagy, Á. (Hg.): *Geschichtserfahrung und die Suche nach Gott*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 198–206.
- BOGÁRDI-SZABÓ, ISTVÁN: Ja und Nein zur Geschichte, in: Vályi-Nagy, Ágnes (Hg.): *Geschichtserfahrung und die Suche nach Gott*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 189–197.
- ERVIN VÁLYI NAGY: Gott oder Geschichte?, in: Vályi-Nagy, Ágnes (Hg.), *Geschichtserfahrung und die Suche nach Gott*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 25–35.
- HOFER, WALTHER (Hg.): *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945*, Frankfurt a.M., Fischer, 1957.
- KOC SIS, ELEMÉR: Theologisches Denken in unserer Kirche, [Teológiai gondolkodás egyházunkban], in: Bartha, T. (Hg.): *Studia Acta Ecclesiastica* 5, Budapest 1983, 563–599.
- OTT, HEINRICH: Gedanken zu Ervin Vályi-Nagys Predigtweise, in: Vályi-Nagy, Á. (Hg.): *Geschichtserfahrung und die Suche nach Gott*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 169–175.
- RICH, ARTHUR: *Wirtschaftsethik*, Bd. I, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1984.
- RICH, ARTHUR: *Wirtschaftsethik*, Bd. II, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1990.
- RITSCHL, DIETRICH: Gott als Kritiker der Geschichte, in: Vályi-Nagy, Á. (Hg.): *Geschichtserfahrung und die Suche nach Gott*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 207–214.
- SEIFERT, KURT: *Arthur Richs Einsatz für ein sozialetisches Gewissen der Kirchen*, in: *Neue Wege*, Zürich 7/8 2010, 221–223.
- TÖRÖK, ISTVÁN: A szolgálat teológiája és a keskeny út (1980) [Die Theologie des Dienstes und der schmale Weg, 1980], in: Ders.: *Határkérdések szolgálatunkban, 1972–1989 [Grenzfragen in unserem Dienst 1972–1989]*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 98–106.
- WALTHER, CHRISTIAN: *Theologie und Gesellschaft*. Ortsbestimmung der evangelischen Sozialetik, Zürich, Zwingli Verlag 1967.
- WOLF, WALTER: *Für eine sozial verantwortbare Marktwirtschaft*. Der Wirtschaftsethiker Arthur Rich, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2009.

33 WOLF: Rich, 77–84., 155–159. – „Szociális” és „demokrata”, de nem lenini értelemben véve „szocialista”.